

МРНТИ: 03.23.07

<https://orcid.org/0000-0003-1756-8236>

Досмурзинов Р.К.*

докторант, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,

МНС, Институт истории государства КН. МНВО РК. Астана, Казахстан

**ПРОБЛЕМЫ МОДЕРНИЗАЦИИ ТРАДИЦИОННОГО ХОЗЯЙСТВА
КАЗАХСКОГО НАРОДА В ТРУДАХ А.Н.БУКЕЙХАНОВА**

*Автор-корреспондент: rusdosmurzinov@gmail.com

Аннотация: В статье представлены научные взгляды крупного казахского политического, общественного деятеля, журналиста и публициста А.Н. Букейханова о модернизации традиционного хозяйства казахов в конце XIX - начале XX веков. Целью настоящей статьи является обобщить различные идеи А.Н. Букейханова, опубликованные в материалах прессы, в пределах единой концепции о будущем социально-экономическом развитии независимой страны. Результаты исследования включили тезисы о том, что Алихан Букейханов опирался на передовые социально-экономические воззрения, распространенные не только в Европе, но и в Азии (Япония). Идеалом социально-экономического устройства для него были «народные» органы самоуправления - земства и кооперативы, в свою очередь, основанные на традиционных структурных общностях. Основой для дальнейшего развития экономики, по мнению Алихана Букейханова, должна была стать модернизация традиционных видов хозяйства. Его работы свидетельствуют о том, что проблемы традиционной системы жизнеобеспечения должны решаться как единая комплексная проблема с учетом многих факторов, немаловажным в числе которых считал экологический. Подобный подход определенно указывал в пользу сохранения на определенной части полукочевого скотоводства, как самого адаптированного к природным условиям казахской степи хозяйственно-культурного типа.

Ключевые слова: традиционное хозяйство, традиционная система жизнеобеспечения, национальное движение «Алаш», Казахстан, казахи, А. Н. Букейханов.

FTAXP: 03.23.07

<https://orcid.org/0000-0003-1756-8236>

Досмурзинов Р.Қ.*

докторант, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ.

ҚҒК, ҚРҒЖЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты. Астана, Қазақстан

**Ә.Н.БӨКЕЙХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ
ДӘСТҮРЛІ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЖАҢҒЫРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

*Автор-корреспондент: rusdosmurzinov@gmail.com

Түйін: Мақалада қазақтың ірі саяси, қоғам қайраткері, журналист және публицист Ә.Н. Бөкейхановтың XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақтардың дәстүрлі шаруашылығын жаңғырту туралы ғылыми көзқарастары ұсынылған. Осы баптың мақсаты тәуелсіз елдің болашақ әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы бірыңғай тұжырымдама шегінде баспасөз материалдарында жарияланған Ә.Н. Бөкейхановтың әртүрлі идеяларын жинақтау болып табылады. Зерттеу нәтижелері Әлихан Бөкейхановтың Еуропада ғана емес, Азияда (Жапония) таралған озық әлеуметтік-экономикалық көзқарастарға сүйенгендігі туралы тезистерді қамтыды. Ол үшін әлеуметтік-экономикалық құрылымның идеалы «халықтық» өзін-өзі басқару органдары - земстволар (жергілікті билік органдары) мен кооперативтер, өз кезегінде, дәстүрлі құрылымдық қауымдастықтарға негізделген. Әлихан Бөкейхановтың пікірінше, шаруашылықтың дәстүрлі түрлерін жаңғырту экономиканы одан әрі дамытуға негіз болуы тиіс. Оның жұмыстары тіршілікті қамтамасыз етудің дәстүрлі жүйесінің проблемалары бірыңғай кешенді проблема ретінде көптеген факторларды ескере отырып шешілуі тиіс екенін айғақтайды, олардың ішінде экологиялық маңызды деп санайды. Мұндай тәсіл жарты көшпелі мал шаруашылығының белгілі бір бөлігінде

шаруашылық-мәдени типтегі қазақ даласының табиғи жағдайына бейімделгендігі ретінде сақтауды айқын көрсетті.

Кілт сөздер: дәстүрлі шаруашылық, дәстүрлі өмір-қамы жүйесі, «Алаш» ұлттық қозғалысы, Қазақстан, қазақтар, Ә.Н. Бөкейханов.

IRSTI: 03.23.07

<https://orcid.org/0000-0003-1756-8236>

Dosmurzinov R.K.*

PhD student, L.N.Gumilyov ENU,

JRf, the Institute of State History CS MSHE RK. Astana, Kazakhstan

THE PROBLEMS OF MODERNIZATION OF TRADITIONAL ECONOMY OF THE KAZAKH PEOPLE IN THE WORKS OF A.N. BUKEYKHANOV

***Corresponding author:** rusdosmurzinov@gmail.com

Abstract: This article presents the scientific views of A.N. Bukeikhanov, a prominent Kazakh political and public figure, journalist and publicist, on the modernisation of traditional Kazakh agriculture in the late 19th and early 20th centuries. The aim of this article is to summarise the various ideas of A.N. Bukeikhanov, published in the press, within a single concept of the future socio-economic development of an independent country. The results of the study included the thesis that Alikhan Bukeikhanov relied on advanced socio-economic views that were widespread not only in Europe but also in Asia (Japan). His ideal socio-economic system was based on 'people's' self-government bodies - 'zemstvo'-s and cooperatives, which in turn were based on traditional structural communities. According to Alikhan Bukeikhanov, the modernization of traditional types of economy should have become the basis for further economic development. His works show that the problems of the traditional subsistence system should be solved as a single complex problem, taking into account many factors, among which he considered the ecological one to be important. This approach clearly favoured the preservation of a certain part of semi-nomadic cattle breeding as the economic and cultural type most adapted to the natural conditions of the Kazakh steppe.

Keywords: traditional economy, traditional subsistence system, 'Alash' national movement, Kazakhstan, the Kazakhs, A. N. Bukeikhanov.

Введение

Ускорение темпов модернизационных процессов в Республике Казахстан усиливает научный интерес к творческому наследию деятелей национального движения «Алаш» в начале XX века. Особый интерес для науки представляют работы лидера движения Аликхана Нурмухамедулы Букееханова (1866-1937), в которых содержатся планы о модернизации экономики и культуры будущего казахского государства.

Традиционное хозяйство на рубеже XIX-XX веков находилось в кризисном состоянии. В сложившихся условиях А. Букееханов предложил свое видение модернизации казахского хозяйства. По нашему мнению, тому есть две объективные причины. Одна из причин заключается в активизации колониальной политики, в ходе которой происходило массовое изъятие земель. Вторая причина обусловлена природным фактором, вследствие которого происходило учащение массовых падежей скота, в результате которых скотоводческая отрасль оказалась в тяжелейшем состоянии.

В советской историографии распространенным являлось мнение о том, что А.Н.Букееханов, а также другие представители национального движения «Алаш», являлись противниками реформ в казахском обществе. В частности, в различных работах подчеркивался тезис о том, что «буржуазные националисты», как называли деятелей «Алаш», придерживались старых устоев и идей о развитии страны.

В статье представлены научные взгляды крупного казахского политического, общественного деятеля, журналиста и публициста А.Н. Букееханова о модернизации

традиционного хозяйства казахов в конце XIX - начале XX веков.

Целью настоящей статьи является обобщить различные идеи А.Н. Букейханова, опубликованные в материалах прессы, в пределах единой концепции о будущем социально-экономическом развитии независимой страны.

Подобные взгляды определялись господствовавшей в этот исторический период идеологии. Их верность или ошибочность можно определить, обратившись, к трудам А.Н.Букейханова. Однако, прежде чтобы лучше понять логику и осмысление позиции А.Н.Букейханова необходимо остановиться на некоторых фактах из его жизни.

Теоретический анализ

Материалы и методы

Будущий лидер движения «Алаш» А.Н.Букейханов принимал активное участие в статистико-экономических экспедициях, организованных Министерством земледелия Российской империи. С 1896 - по 1901 г. он работает в составе в экспедиции Ф. А. Щербины. Целью экспедиции было определение земельных излишков, находившихся в собственности у казахов с тем чтобы подготовить почву для будущего переселения крестьян. Работа в Павлодарском, Каркаралинском, Семипалатинском уездах бывшей Семипалатинской и Омском уезде бывшей Акмолинской областей позволили А.Н.Букейханову установить «естественно-исторические районы, что стало «первой подобного рода работой в Казахстане». Им же были заложены основы научного изучения истории казахской земельной общины» [1,43].

Руководитель экспедиции С.П.Швецов, в которой принимает участие в 1903-1904 гг. А. Н. Букейханов, так описывает его работу: «...Работы, производившиеся в Экспедиции т. Букейхановым, весьма разнообразны по своему содержанию, что свидетельствует о многосторонней его подготовке и исследовательской деятельности в сфере народно-хозяйственных отношений. В результате этой работы была написана обстоятельная монография о казахской овце и казахском овцеводстве, которая до сих пор остается лучшим исследованием этого рода....» [1,36].

Далее, оценивая его научный вклад, С.Швецов продолжает: «Все научные работы, принадлежащие А. Н. Букейханову отличаются глубоким знанием автора предмета, тщательностью, умением подбора материала редкой добросовестностью, делающими их особо ценными и доброкачественными» [2,36]. Наряду с этим следует отметить, что организация и открытие в 1899 – 1900 гг. омского отдела московского общества сельского хозяйства (ООМСХ) была заслугой казахского ученого [1,43]. Это позволяет сделать вывод о том, что А.Н.Букейханов являлся большим знатоком традиционного хозяйства казахов.

По мнению известного ученого С.Х.Аккулы, А.Н.Букейханов предлагал, учесть и японский опыт, что даст возможность в скором времени вывести регион в ранг самых развитых государств мира [1,34]. Японский исследователь, профессор Университета Хоккайдо Уяма Томохико приходит к выводу, что казахские интеллигенты видели в Японии модель быстрого развития небольших азиатских стран [4,17]. По проекту А. Букейханова, как полагает Т. Журтбай, Казахстан должен был стать полностью экономически независимым регионом [6,456].

По мнению Э.Сеитова, А.Н.Букейханов, выступая против коренной, «революционной» ломки сложившихся хозяйственных отношений, считает что все цивилизованные народы шли к оседлости путем эволюции [9,107]. Следует отметить, что вместе с тем, А. Букейхан не считает, что с переходом на оседлость, нужно отказаться от развития скотоводческого хозяйства.

Результаты и их обсуждение

В одной из первых статей А.Н.Букейханов предрекал успех казахскому народу на пути

модернизации: «Киргизская (Казахская) степь... наверное не в дальнем будущем достигнет некоторого успеха на пути цивилизации, как народ одаренный от природы умом, способностью» [3,254].

Основой успешного развития, модернизации казахского хозяйства лидер национального движения считал развитие науки и образования. Поэтому в работе «Исторические судьбы Киргизского края и его культурные успехи», изданной в 1903 году А. Н. Букейханов отмечает необходимость создания высших учебных заведений сельскохозяйственного профиля: «Край нуждается в открытии высшего сельскохозяйственного и ветеринарного института, так как земледелие и скотоводство составляют краеугольный камень его экономического благосостояния; отсутствие же ученых и практиков-специалистов по этим отраслям отзывается весьма неблагоприятно как на их теперешнем состоянии, так и на их дальнейшем развитии...» [3,65].

В своих многочисленных публикациях в газете «Казах», вплоть до революции 1917 и в казахской советской периодической печати он пропагандировал наиболее передовые формы, методы и технологии сельского хозяйства, особенно скотоводства. При этом он опирается на опыт Швейцарии, Дании, Австралии и других стран с развитым сельским хозяйством [1,107].

В статье «Жауап хат» («Ответное письмо») А.Н.Букейханов подчеркивает: «...Бұрын адам аз, жер көп болған, мұны біздің қазақ өз көзімен көріп отыр. Жердің көп азына қарамай, жердің һәуасына қарай адам баласы мал баққан, я егін салған. Жер аз болса, жердің һәуасы егінге қолайсыз болса, мал шаруасын ұстай отырып малды көшіріп қойып, жұрт өзі отырықшы болған...» («Раньше было мало людей и много земли, об этом известно. В старину, несмотря на нехватку или довольствие земель, люди выращивали скот, сеяли зерно по приволью земли») [7, 114]. Далее, он приводит в качестве примера опыт Швейцарии и Австралии: «...Бұған мысал: Европада Швейцария жұрты жері Түркістан, Алтай, Алатаудай ғұмырында қар кетпейтін биік тау, малға жақсы, егінге жаман, адамы отырықшы болып қалада отыр, шаруасы – мал бағу. Жер аз болған соң малдың басын азайтып, сүйегін асыл қылып, мал бағып тіршілік қылып отыр. Қадағын 80 тиын, 1 сом 20 тиын біздің орыстың қаласында ірімшік осы Швейцария шығарған болады. Австралия жері біздің қазақ жері сияқты шөл, топырағы жасық болған соң Англия жұрты қой бағып, мал шаруасын қылып отыр. Австралия қойының еті төрт ай мұхитта кемемен жүріп келіп, Петербург базарында сатылады. Малы көшіп жүр, адамы қала болып отыр...» («Этому есть пример: в Европе Швейцария расположена приблизительно в тех же условиях, что и земли Туркестана, Алтая, Алатау, где есть «вечные» снежные горы, удобные для ведения скотоводства. Вследствие того, что земель мало, количество скота уменьшилось, но породы его улучшились; они занимаются скотоводством. Творог, проданный в русском городе, за 80 копеек, 1 рубль 20 копеек, был изготовлен в Швейцарии») [7,144]. Здесь же он пишет: «...Біздің ақылымызша адам баласының шаруасы бірте бірте қиыншылықпен, көп жылдарда аударылады. Мал бағып, шаруа қылып келе жатқан жұрт орыс тең жер берді деп егінші бола қоймайды. Мал шаруасы тымақ емес, төре келе жатыр деп қолға жұлып алатын. Мал шаруасын тіршілік үшін ұстап жүрген жұрт тең жер алса, үлкен аяққа тар етік киген болады. Біз қазақ ау тен жер алмай тұрып жан жағына қара дейтініміз, қазақ тең алып, осы алақандай жерге мал бақпақ бұған мал бағылмайды.Мал һәм егін шаруасы отырған, көшкеннен болмайды, жеріне жерінің һәуасына қарай болады, тағы өзге неше көп себеппен шаруа өзгертіледі...» («Согласно нашему мнению, развитие хозяйства человеческих обществ происходит эволюционным путем. Невозможно, основать развитое сельское хозяйство в краткие сроки») [7,145]. По мнению, М. Койгелдиева, из этих слов можно прийти к выводу, что А. Н. Букейхан являлся противником идей форсированного оседания казахов [8,3].

Далее, в этой же статье А.Н.Букейханов продолжает свою мысль об оседании:

«...көшпелі халық ақырында бір отырмақшы десек, 250 жылда бәрі жатақ болмақ. Міне, эволюция жолының шабаны, жер жүзінде қанша отырған мәдени халық осы ғұмырдың шабан жолымен отырықшы болған. Бұл шабан жол қағазға жазылып, он бестен жер белгілеп алғанға бұзылмайды. Мал бағып, шаруа қылып отырған халық қағазбен он бестен жер бергенге егінші болып кетпейді... Мемлекет қазақты өзінің баласының бірі қылса, қазақты осы тұрған шаруасын бұзбай орналастырар еді. Сонда қазақ неше жылда эволюция жолымен бірте-бірте отырықшы болар еді...» («Если кочевой народ постепенно встанет на путь оседания, все станут оседлыми в течение 250 лет. Так по пути эволюции столько народов достигло развитой культуры. Необходимо выдавать общинам земли по пятнадцать десятин... Если данные меры будут проведены, тогда казахи в течение некоторых лет постепенно, эволюционным путем станут оседлыми» [7,145].

В статье «Жауап хат», изданной в № 122, 123 газеты «Қазақ» в 1915 году, А. Букейханов акцентирует внимание на большой перспективе развития данной отрасли: «...Қазақ жұрты жалпы мал бағуға шебер. Мұжық кедей болса, егін салатын қызметкер болып жалданады. Қазақ кедей болса малшы болады. Оренбург, Уфа, Самара, Том губерналарында орыс көп мал ұстайды. Осылардың малшысының бәрі, қашан көрсең қазақ. Кедей қазақ жігіті елде қылар қызмет таппай, жерінен ауып баяғы қылып қалған мал бағуға бөтен жерде жалданады. Әр нәрсені амалын біліп, өз орнына жұмсаса, іс көркейеді. Мал бағуға жұрт шебер болған соң осы малды қазақ айналдырғаны жөн...» («Казахи – мастера скотоводства. Если мужик беднеет, то он становится наемным работником, сеяющим зерновые культуры. Если казах беднеет, он становится скотником. Если казахи мастера заниматься скотоводческим хозяйством, то казахам следует продолжать вести данный вид хозяйства») [7,164]. Далее, в этой же статье А. Н. Букейхан предлагает проводить селекцию домашних животных, основываясь на зарубежный опыт: «Англия араб атын тәрбиелеп өсіріп жүрістіні жүйрікке салып, араб атынан оздырып отыр. Жер үстінде ең жүрісті ат Англия аты. Біздің қазақ сиыры осы қазақ жерін жайлағанға ғылым жолында 8 мың жыл болған. Осы сиырды тәрбиелеп жақсы бұқа салып, мұжық, қалмақ сиыры атты бұғыдай қызыл, көк сиыр шығарды. Өгізі 100 пұт кіре тартады. Еті 30 пұт. Базарда қазақтың екі үш өгізі орнына сатылады. Күші төрт қазақ өгізінің күшіне парапар. Жейтін тамағы қарайлас. Қыс болса, сиыр сықырлап аязда тұрады. Құлақ құйрық үсіген. Базарда күн сайын бұл сиыр пұл. Қазақтың қойының етіндей, профессор Кулешов жазғанына қарасақ жер үстінде ет жоқ. Жер үстіндегі адам баласы өсіп, бар жарамды жер қымбаттады. Америкада Колорадо штатында бидай салып отырған жерді суарып, жоңышқа егіп ет қымбат болғандықтан, мал жайлауына, мал бағатын өріске айналдырды. Мұнда бір десятина жерге 50 қой асырайды. Австралияның қойының еті, 4 ай кеме қоймасында жатып, мұхит жүзіп Лондон, Петроградта сатылады. Мұжық егінші алып тұратын жақсы көрші болады. Екі қошқардың басы бір қазанға симас бір өнер екі кісіге кең болады. Бұл ойлаған кісіге қиын емес, сүрінді ғылым жолы... Енді жарыстан қалмайын десең, мал сүйегін асылда...» («Англия, начав разводить арабскую породу лошадей, улучшая ее, выращивать более улучшенные виды. Самый резвый вид лошади на Земле – английская лошадь. Прошло 8 тысяч лет с тех пор, как казахская порода коров распространилась по казахской земле. Мужик, улучшив казахскую породу коров, достиг таких показателей, что бык данной породы стал перевозить 100 пудов. Средней вес его 30 пудов. По данным профессора Кулешова, по вкусу нет лучше казахской породы овец. В Америке в штате Колорадо сеяли пшеницу и люцерну, увлажняя почву. Мясо австралийской породы овец проплывает через океан 4 месяца в трюме судна и продается в Лондоне, Петрограде») [7,166].

Как одну из перспективных подотраслей овцеводства А. Букейханов отметил производство шерсти: «...Мына Европа соғысын көз көріп тұр. Қанша кісі солдат қызметін қылатыны болжаулы. Аз болса, дүниедегі адамның 20% әскер кебін киеді. Мұның бар шекпені біздің қазақ қойы сияқты қой жүні болмақ. Бұл базарда бағалы болатын қойды

қазақ жерінде тұрып, тәрбиелеп, өсіріп, іс қылмаған қазақ адасқаны. Қойды жақсылап асырауға көп іс қажет емес. Қошқарды жақсыдан, ұзын сирақ, жүндіден салу, тамағын тоқ, қорасын жылы қылу, саулықты екіден артық қоздатпау, қошқар тоқты бестен асса баласы нашар туады. Қазақ ішінде базарда пұл болатын қой Қарқаралыда кедей төленгіт, бес ата-тобықты, Ақмолада тама, Атбасарда бағаналы, балталы, Торғайда торғай, Ырғыз қойы...» («Данная европейская война очевидна. Известно, сколько солдат находится на службе. Более или менее, 20% людей в мире носят военную одежду. Она состоит из шерсти, такой же как шерсть казахской породы овец. Для того, чтобы развивать овцеводство не нужно много действий. Самые «продаваемые» породы овец у казахов – каркаралинская порода кедей-толенгутов, бес ата-тобыктинцев, акмолинская порода таминцев, атбасарская порода у бағаналинцев, балталинцев, тургайская порода в Тургае, а также иргизская порода») [7,166].

В работе «Неміс мәдениеті» («Немецкая культура») обращая внимание на причины процветания Германии, А. Н. Букейханов видел образец быстрого подъема народного хозяйства. В связи с этим, он писал: «...Міне осындай тар жерде отырып бұл жұрттар күн көргені адам шеберлігі. Жер көп-азы мәдениет дәрежесіне қарай болады. Өнерсіз, жаһиды сабан біз сияқты жұртқа һәм жалғыз бидай ғана салғаннан басқа қолынан түк келмейтін орыс мұжығына ер басына жүз 15 десятина да аз. Жұрт аш, арық, егін-шөп бір жыл шықпаса, жұт, ашаршылық келеді. Міне жоғарыда жазылған Европа жұртында, орыстан басқа жұртта ашаршылық та болмайды. Мұнда адам қол жетпес құдайдың жаңбырына жалынбайды, өз қолындағы жаһид өнеріне жалынады. Жоғарыда жазылған Европа жұртының ішінде ғұмырын бақыт жолына аударған, әсіресе, неміс. Ғылым неміс халқының артықша өсімі, осымен болды деп біледі...» («Вот на такой малой земле эти народы достигают мастерства в ведении хозяйства. В европейских странах не бывает голода. В этих странах люди не молятся богу о дождях, а использует свое искусство») [7,286].

По мнению современного российского исследователя Д. Аманжоловой, деятели «Алаш» упорно бились за земство, показывая тем самым, что включение каждого обывателя в решение задач местного развития создает плодородную почву для сильного и процветающего государства [10, 50]. В статье «Земства» лидер движения «Алаш» дает следующее ему определение: «...земства жұрт өзі сайлап қоятын мәжіліс-мекеме, жұрттың көзі, жан ашыры, күзетшісі, қамқоры, қорғаушысы. Тұрмыс-тіршілікте земства билемейтін іс болмайды...» («земства – это учреждение, собрание, которое избирается самим народом, ячейка общества, его радатель, заботливый защитник и страж») [8,241]. Далее, отмечая функции земств, А. Букейханов пишет: «...Земства мал сүйегін тазартатын жұртқа өнер көрсетеді. Біздің қазақтың мұжық келген жеріне белгілі болған қалмақ сиыры дейтін қызыл, көк сиырымен тұқымдас. Шаруа күйлеген, мал сүйегін жақсылай білетін жұрт жақсыны жақсыға салып, тамағын күтіп таза сүйекті, базарда пұл, қызметке күшті сиыр қылып алу. Қазақ малын осы жолмен тазартса, дүниеде жоқ мал шығады. Қазақ жылқысындай көнбіс жылқы жер үстінде жоқ. Қазақтың қозысының тәтті ет жер үстінде жоқ....» («Земства занимаются работой по улучшению пород скота. Скрещивая разные породы скота, они получают лучшие породы») [7,241].

Можно считать, что А. Букейханов предлагает создание земств, поскольку он считал, что именно эта форма социального самоуправления и контроля позволит эффективно развивать хозяйство. Касаясь этого, лидер национального движения пишет: «...Земства жұртқа егін салу жолын көрсетеді. Егін тамырын ұстай білген жұртта егін шықпады болмайды. Германияда тұқымды шашқан соң, қанша астық алатыны белгілі, бұған шек жоқ. Салған тұқымына банкіден қарыз ақша алады, бір пұдына пәлен пұд түседі деп есеп қылып. Егінді салып, күн жауа ма жаумай ма деп, көкке қарап бізше отырмайды. Егін сала білетін жұртта қызмет қылса, жемісі қанша болатыны күні бұрын белгілі. Земства егін ісін осы жолға салады...» («Земства показывают путь людям, как заниматься полеводством. Для

улучшения породы и закупки коров берут займы в банках, учитывая предстоящую выгоду. Посев зерновые, не ждут как мы, пойдут дожди или нет. Земства направляют полеводство по данному пути») [7,241]. Кроме того, роль земства в жизни региона заключалась в следующем: «...Земство строит школы, клиники, больницы, учреждение культуры и искусства, дороги и мосты; открывает вузы, заводы, фабрики... Земство избирает судебную власть, формирует милицию и силы самобороны... Если казахи выберут в земство достойных людей и последуют за передовой культурой, то выживут...» [8,273]. Следует отметить, что планы создания земства как формы местного самоуправления будущего демократического государства претворились в жизнь и практически реализовались в г. Алаш (Семипалатинск) в 1918 г.

Взгляды А.Н.Букейханова на развитие земледелия представляют особую ценность. Так, в работе «Тозған егістікке жоңырышқа салсаң, бидай жақсы өседі»: «...Мал бақ, егін сал әдіс қыл, амал қыл, шебер бол, мерген бол, еңбекке білімге жалын. Еңбекке,білімге жалынған еуропалықтар – міне бес жүз жыл болады – жұт, ашты жоқ... Қазақ кедейі сен кашан осы жолға түсе аласың?» («Паси скот, сей зерно, будь мастером!») [11,210]. Далее, А. Букейханов приводит пример опыт российских крестьян: «...Жоңырышқа салған жер азотка байып қалады. Тозған егін жайға жоңырышқа, бұршақ салып алса, бидай жаңа жерге салғандай дүрілдеп өседі. Бидай мен бұршақты алмалап, лаулап отырса, егістік тозбайды, отыруды білмейді. Өгіздей өкіртті деген осы болады.

Тозған егін егуден жесір қалған ескі аңызға Волакалам мұжығы жоңырышқа салып алған соң, енді егін үш есе артық өнетін болды. Тозып пайдасыз бос жататын жер жоғалды. Ішкен-жегеннен артылып астық көбей бастады. Ашаршылық жұт жоғалды ...» («Земли, на которых высажены люцерны, богаты азотом. В обедненных землях, если посеять люцерну, то пшеница вырастет, как на новом месте. Так делают мужики Волоколама, получая в три раза больше урожайности зерна. Нет голода и джутов» [11,211].

В статье «Үлгі алыңдар! Даниядағы көператип пен ел шаруасы» («Берите пример! Кооперативное и народное хозяйство в Дании») А.Н.Букейханов призывает к рациональному развитию хозяйства: «...Біздің Ресей мұжығынан Дания мұжығы 19 жарым есе бай. Біздің Ресей мұжығы олақ егінші, Дания мұжығы шебер малшы келеді. Гәп егін салғанда, мал баққанда ғана емес: егін сал, мал бақ, кен қаз, бірақ шебер бол!...» («Датский мужик богаче нашего мужика в 19,5 раз. Наш мужик неуклюжий зерновод, а датский мужик мастеровитый скотник». Дело не в сеянии зерна или выращивании скота, будь мастером!») [11,210].

Кроме того, А.Н.Букейханов, предлагая создавать кооперативы по примеру Дании, пишет: «...Біздің қазаққа қазіргі кезде баласын оқытатын мектеп, жерін гүлдететін су, елге қызмет қылатын Боргенсен мен Миллер сықылды жігіт, май алатын, жүн жуатын, тері илейтін, ет сататын, мал өсіретін, егін салатын коператип керек...» («Нашим казахам нужны школы, в которых обучают детей; вода, которая орошает землю, джигиты, такие как Боргенсен и Миллер, нужны кооперативы, производящие масло, шерсть; дубящие кожу, а также выращивающие скот, продающие мясо и сеящие зерновые») [12,210]. Поэтому, по мнению известного исследователя С.Х.Аккулы, лидер национального движения «Алаш» предлагал создать кооперативы в целях ускорения развития сельского хозяйства [13,13].

В другой статье под названием «Игілік іс» А. Букейханов дает следующее определение кооператива: «...Кооперативтің тура тәржімесі – бірігіп әдіс қылған бір одақтас, бір отғас, құрдас мүшелер. Коперативке кірген кісі мақсұды жолдас пайдасы үшін аянбай қызмет қылған, іс білгері, басқаны халық игілігі. Осымен «кооперативті» айналдыра түрлі тәржимә қылсақ, қазақша «игілік іс» болар...» («Кооперативы – это объединения союзников, сверстников. Человек, вошедший в кооператив, является мастером, его дела – пользу народа. Кооператив создается во благо всего народа») [14, 492].

По мнению А.Н.Букейханова, кооперативному объединению хозяйств присущ

характер традиционной казахской общины. В связи с этим он пишет: «... Біздің қазақ болмысында бұл игілік іс жоқ емес. Бұрынғы уақытта қуатты, енді өмір өзгере бастағанда, біздің қазақ жұртының игілік ісі тозып, көмескіленген. Осы күні ісі мысалы құс салып, ит жүгірткен аңшы ісінде түгел көрінеді... Біздің қазақта бірігіп жүн сабап, киіз басқап, отау жапқан іс дәл Еуропа кооперативі. Қызметке қызмет күтіп күтіп, қатындар аянбай қылады. Суғарып егін салатын Жетісу, Семей облыстарында жиылып тоған шығарып, суды, егін жайды күрекке бөлген дәл кооперативтің өзі болады. Ру болып, жақын ағайын болып жігітке қалын мал беріп қатын әперген, өлгенге ас берген Еуропа кооператив болады...» («У нас, у казахов, это благо народа есть. Кооператив – это наша родовая община») [14, 492].

В статье «Мектепте кооператсия сабағы», изданной в 1926 году в журнале «Жаңа мектеп» А.Букейхан описывает важную роль хозяйства в жизни страны следующим образом: «...Қазақ елі жалпы кеңестер одағының мәдениетті елінен қанша надан болса, қазақ шаруасы мәдениетті елдердің жұртшылығынан қанша көмескі, гүлсіз болса, Қазақстандағы жасалатын жұмыс сонша ауыр, көп тығыз болмақ.

Бұл ауыр жұмыстың түпкі негізі шаруашылық: шаруашылығы тірілсе, гүлденсе, социалшылық арнамен ағып дамыса, ілгерілесе – Қазақстан да ілгерілейді...» («Во сколько раз невежественнее или беднее казахская страна от других культурных стран Советского союза, во столько раз сложна работа, которые нужно провести в Казахстане. Основа этой тяжелой работы – хозяйство; если будет процветать хозяйство, то и Казахстан будет идти вперед») [14, 492].

Выводы

Таким образом, можно сделать вывод о том, что Алихан Букейханов в своих трудах, опираясь на опыт различных стран, предлагает свой оригинальный взгляд на решение проблем модернизации казахского традиционного хозяйства. Главным в этом деле он считал взвешенность и продуманность в определении каждого конкретного хозяйственного направления. Его работы свидетельствуют о том, что традиционная система жизнеобеспечения должна решаться как комплексная проблема с учетом многих факторов, немаловажной в числе которых считал экологический. Такой подход говорил в пользу сохранения на определенной части полукошечного скотоводства, как самого адаптированного к условиям казахской степи хозяйственно-культурного типа. Подводя итоги настоящей работе, необходимо отметить то, что творческое наследие представителей национального движения «Алаш» изучено недостаточно и перед современными исследователями, в том числе молодыми, ставится задача его осмысления. Кроме того, многие идеи плеяды казахской интеллигенции не теряют своей актуальности до сих пор и могут быть адаптированы, а также реализованы в современный период. При этом, не следует считать, что взгляды деятелей движения «Алаш» всегда являлись сходными. Идеи представителей движения «Алаш» относительно будущего казахского народа в некоторой степени различались, но объединяло выдающихся представителей казахского народа одна идея - чаяния и боль за судьбу родного народа, решение земельной проблемы.

Список литературы:

1. Аккулы С. Алихан Букейхан. Исследования, статьи, интервью. Алматы: Международный фонд «Ер Жанибека», 2016 г. 528 с.
2. Бөкейхан Ә. Н. Шығармаларының толық жинағы. Полное собрание сочинений. Т. 8. 3 Астана: Сарыарқа, 2009. 564 б.
3. Бөкейхан Ә. Н. Шығармаларының толық жинағы. Полное собрание сочинений. Т. 3. Астана: Сарыарқа, 2009. 564 б.
4. Бөкейхан Ә. Таңдамалы (избранное). Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 478 с.
5. Уяма Т. Восприятие международной обстановки начала XX в. А. Букейханом и его современниками // Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығы мен

Әлихан Бөкейханның 145 жылдығына арналған «Алаш мұраты және Тәуелсіз Қазақстан» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарының жинағы. Астана: ТОО «Беркут-Принт», 2011. С. 13-19.

6. Жұртбай Т. Ұраным - Алаш! Алматы: Ел-шежіре, 2008. Т. 1. 469 б.

7. Бөкейханов Ә. Шығармалар. Алматы: Қазақстан, 1994. 384 с.

8. Койгелдиев М. Ұстаздың оралуы // Еуразия университеті. 2016. № 9-10. С. 3-4.

9. Сеитов Ә. Т. Проблемы отечественной истории в трудах А. Н. Букейхана // Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығы мен Әлихан Бөкейханның 145 жылдығына арналған «Алаш мұраты және Тәуелсіз Қазақстан» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарының жинағы. Астана, 2011. С. 107-111.

10. Аманжолова Д. Уроки Алихана Букейханова // Mangi El. 2015. № 1. С. 48-51.

11. Бөкейхан Ә. Н. Шығармаларының толық жинағы. Полное собрание сочинений. Т. 1. Астана: Сарыарқа, 2009. 564 б.

12. Акқұлы С. Алаш идеясы: отаршыл Ресейден Тәуелсіз Қазақстанға дейін // Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығы мен Әлихан Бөкейханның 145 жылдығына арналған «Алаш мұраты және Тәуелсіз Қазақстан» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарының жинағы. Астана: ТОО Беркут-Принт, 2011. С. 7-15.

13. Акқұлы С. Х. Яркий пример лидера нации // Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығы мен Әлихан Бөкейханның 145 жылдығына арналған «Алаш мұраты және Тәуелсіз Қазақстан» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарының жинағы. Астана: ТОО «Беркут-Принт», 2011. 311 б.

14. Бөкейхан Ә. Н. Шығармаларының толық жинағы. Полное собрание сочинений. Т. 9. Астана: Сарыарқа, 2009. 566 б.

References liste:

1. Akkuly S. Alihan Bukejhan. Issledovaniya, stat'i, interv'ju. Almaty: Mezhdunarodnyj fond 'Er Zhanibeka', 2016 g. 528 p.

2. Bokejhan Ә. N. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Polnoe sobranie sochinenij. Vol. 8. Astana: Saryarqa, 2009. 564 p.

3. Bokejhan Ә. N. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Polnoe sobranie sochinenij. Vol. 3. Astana: Saryarqa, 2009. 564 p.

4. Bokejhan Ә. Tandamaly (izbrannoe). Almaty: Qazaq jenciklopedijasy, 1995. 478 p.

5. Ujama T. Vosprijatie mezhdunarodnoj obstanovki nachala XX v. A. Bukejhanom i ego sovremennikami. Qazaqstan Respublikasy Tәuelsizdiginin 20 zhyldygy men Әlihan Bokejhannyn 145 zhyldygyna arналған 'Alash mұraty zhөne Tәuelsiz Qazaqstan' attы halyқaralyq gylыmi-praktikalыq konferencijanyн materialdarynyn zhinagy. Astana: TOO 'Berkut-Print', 2011. Pp. 13-19.

6. Zhurtbaj T. Uranym – Alash! Almaty: El-shezhire, 2008. Vol. 1. 469 p.

7. Bokejhanov Ә. Shygarmalar. Almaty: Qazaqstan, 1994. 384 p.

8. Kojgeldiev M. Ustazdyn oraluy. Eurazija universiteti. 2016. No. 9-10. Pp. 3-4.

9. Seitov Je. T. Problemy otechestvennoj istorii v trudah A. N. Bukejhana. Qazaqstan Respublikasy Tәuelsizdiginin 20 zhyldygy men Әlihan Bokejhannyn 145 zhyldygyna arналған 'Alash muraty zhөne Tәuelsiz Qazaqstan' attы halyqaralyq gylыmi-praktikalыq konferencijanyн materialdarynyn zhinagy. Astana, 2011. Pp. 107-111.

10. Amanzholova D. Uroki Alihana Bukejhanova. Mangi El. 2015. No. 1. Pp. 48-51.

11. Bokejhan Ә. N. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Polnoe sobranie sochinenij. Vol. 1. Astana: Saryarqa, 2009. 564 p.

12. Akkuly S. Alash idejasy: otarshyl Resejden Tәuelsiz Қазақстанға dejin. Qazaqstan Respublikasy Tәuelsizdiginin 20 zhyldygy men Әlihan Bokejhannyn 145 zhyldygyna arналған

‘Alash muraty zhәне Tәuelsiz Qazaqstan’ atty halykaralyq gylimi-praktikalyq konferencijany materialdarynyn zhinagy. Astana: TOO Berkut-Print, 2011. Pp. 7-15.

13. Akkuly S. H. Jarkij primer lidera nacji. Qazaqstan Respublikasy Tәuelsizdiginin 20 zhyldygy men Әlihan Bөкеjhannyn 145 zhyldygyna arnalgan ‘Alash muraty zhәне Tәuelsiz Qazaqstan’ atty halykaralyq gylimi-praktikalyq konferencijany materialdarynyn zhinagy. Astana: TOO ‘Berkut-Print’, 2011. 311 p.

14. Bokejhan Ә. N. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Polnoe sobranie sochinenij. Vol. 9. Astana: Saryarqa, 2009. 566 p.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Досмурзинов Рустем** - докторант философии исторического факультета Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, младший научный сотрудник Института истории государства Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан rusdosmurzinov@gmail.com